

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.010>

JAHON TILSHUNOSLIGIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING O'RGANILISH TARIXI VA ANTROPOSENTRIK PARADIGMA

Badalova Xamidaxon Xakimjonovna
Andijon Davlat Tibbiyot Instituti o'qituvchisi
badalovaxamidaxon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada jahon tilshunosligida frazeologik birliklarning tadqiq etilish tarixi, shakllanish bosqichlari hamda ularning strukturalistik yondashuvdan antroposentrik paradigmaga o'tish jarayonlari tahlil qilinadi. Frazeologiyaning mustaqil tilshunoslik sohasi sifatida shakllanishida Sh. Balli, V.V. Vinogradov kabi olimlarning nazariy qarashlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda frazeologizmlarni lisoniy shaxs, milliy-madaniy mentalitet, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik kontekstida o'rganishning nazariy-amaliy ahamiyati yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, antroposentrizm, lisoniy paradigma, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, Sh. Balli, V.V. Vinogradov, lisoniy shaxs, milliy manzara.

Аннотация: В данной научной статье анализируются история исследования фразеологических единиц в мировом языкознании, этапы её формирования, а также процессы перехода от структуралистского подхода к антропоцентрической парадигме. Рассматриваются теоретические взгляды таких учёных, как Ш. Балли и В.В. Виноградов, на становление фразеологии как самостоятельной лингвистической дисциплины. Также освещается теоретическое и практическое значение изучения фразеологизмов в современной лингвистике в контексте языковой личности, национально-культурного менталитета, лингвокультурологии и когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: фразеологическая единица, антропоцентризм, языковая парадигма, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, Ш. Балли, В.В. Виноградов, языковая личность, национальная картина мира.

Abstract: This scientific article analyzes the history of the study of phraseological units in world linguistics, the stages of its formation, and the processes of transition from a structuralist approach to an anthropocentric paradigm. The theoretical views of such scholars as Ch. Bally and V.V. Vinogradov on the formation of phraseology as an independent linguistic discipline are examined. It also highlights the theoretical and practical significance of studying phraseological units in modern linguistics in the context of linguistic personality, national and cultural mentality, linguoculturology, and cognitive linguistics.

Keywords: phraseological unit, anthropocentrism, linguistic paradigm, linguoculturology, cognitive linguistics, Ch. Bally, V.V. Vinogradov, linguistic personality, national picture of the world.

Kirish

Tilshunoslik fani taraqqiyoti bir necha lisoniy paradigmalarning almashinuvi bilan tavsiflanadi. XX asrning ikkinchi yarmigacha tilni “o‘zida va o‘zi uchun” o‘rganuvchi immanent (struktural) yondashuv ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib diqqat markaziga inson omili (antroposentrizm) ko‘chirildi. Antroposentrik paradigmada til shunchaki tamoyillar va grammatik qoidalar yig‘indisi emas, balki insonning tafakkuri, madaniyati, psixologiyasi va dunyoqarashini aks ettiruvchi murakkab lisoniy hodisa sifatida talqin etiladi. Tilning milliy-madaniy va insoniy tabiatini eng yorqin namoyon etuvchi sathi — frazeologiyadir. Frazeologik birliklar (tayyor iboralar, maqol va matallar, idiomalarga bo‘lingan lisoniy birliklar) xalqning ko‘p asrlik tajribasi, qadriyatlari, emotsional holati va obrazli tafakkurini o‘zida jamlaydi. Shu sababli, jahon tilshunosligida frazeologik birliklarning o‘rganilish tarixini va ularning antroposentrik tamoyillar asosida qayta baholanishini tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada tarixiy-qiyosiy va tavsifiy-tahliliy metodlardan foydalanilgan. Jahon tilshunosligidagi frazeologiya nazariyasiga oid asosiy manbalar (Sh. Balli, V.V. Vinogradov, N.M. Shanskiy, A.V. Kunin, V.N. Teliya, V.A. Maslova, J. Lakoff, M. Jonson va boshqa olimlarning ishlari) tanlab olinib, ularning nazariy qarashlari xronologik tartibda tizimlashtirildi. Frazeologiya taraqqiyotining uch bosqichi (ilk, struktural-deskriptiv, antroposentrik) ajratilib, har bir bosqichning asosiy nazariy yo‘nalishlari qiyosiy tahlil qilindi. An‘anaviy (struktural) va zamonaviy (antroposentrik) yondashuvlar o‘rtasidagi farqlarni aniq va vizual tarzda ko‘rsatish maqsadida qiyosiy jadval tuzildi.

Natijalar

1. Frazeologiyaning mustaqil soha sifatida shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari

Jahon tilshunosligida frazeologik birliklarni o‘rganish tarixini shartli ravishda uch asosiy bosqichga bo‘lish mumkin:

1. Ilk (tayyorgarlik) bosqichi — antik davrdan XX asr boshlarigacha bo‘lgan davr. Bunda iboralar faqat ritorika, stilistika va leksikografiya doirasida lug‘at boyligini oshirish vositasi sifatida o‘rganilgan.

2. Struktural-deskriptiv bosqich — XX asr o‘rtalari. Frazeologiya mustaqil tilshunoslik sohasi sifatida ajralib chiqdi, iboralarning tasnifi va turg‘unlik darajalari belgilandi.

3. Antroposentrik (zamonaviy) bosqich — XX asr oxiridan hozirgacha. Frazeologizmlar inson mentaliteti, lisoniy ongi va madaniyati bilan bog‘liqlikda (lingvokulturologik va kognitiv) tadqiq etilmoqda.

2. G‘arbiy Yevropa tilshunosligida frazeologiya va Sharl Ballining hissasi

Frazeologiyani alohida fan sifatida shakllanishining nazariy poydevori shveytsariyalik tilshunos, Jeneva lingvistika maktabi vakili Sharl Balli nomi bilan bog‘liq. U o‘zining “Précis de

stylistique” va “Traité de stylistique française” asarlarida ilk bor so'z birikmalarini semantik tutashlik darajasiga ko'ra tasniflashga harakat qildi. Sh. Balli so'z birikmalarini ikki guruhga ajratdi: erkin birikmalar (groupements libres) — so'zlarning ma'no jihatdan erkin bog'lanishi; turg'un birikmalar (séries phraséologiques / unités phraséologiques) — ma'nosi yaxlitlashgan, tarkibiy qismlari o'zaro chatishib ketgan birliklar. Garchi Sh. Balli “frazeologiya” terminini keng qo'llamagan bo'lsa-da, uning bu yondashuvi keyinchalik Yevropa va slavyan tilshunosligida frazeologiya nazariyasiga turtki berdi.

3. Sharqiy Yevropa va rus frazeologiya maktabi

Frazeologiyaning alohida soha sifatida to'liq shakllanishi va tizimlashtirilishi rus tilshunosligi (sobiq ittifoq tilshunoslik maktabi) xizmatidir. Akademik V.V. Vinogradov Sh. Balli g'oyalarini rivojlantirib, frazeologik birliklarning mukammal semantik tasnifini yaratdi. Vinogradov iboralarini semantik yaxlitlik darajasiga ko'ra 3 ta asosiy turga ajratdi:

1. Frazeologik tutashmalar (idiomalar) — ma'nosi tarkibidagi so'zlarning ma'nosidan kelib chiqmaydigan, to'liq ko'chma ma'nodagi birliklar.

2. Frazeologik birlashmalar — obrazlilik saqlangan, lekin semantik yaxlitlikka ega iboralar.

3. Frazeologik birikmalar — tarkibidagi bir so'z erkin, ikkinchi so'z esa frazeologik bog'langan ma'noda keladigan shakllar.

Keyinchalik N.M. Shanskiy bu tasnifga “frazeologik iboralar” (maqol, matal va aforizmlar) guruhini ham qo'shdi. Shuningdek, B.A. Larin, A.I. Smirnitский, O.S. Axmanova, A.V. Kunin kabi olimlar frazeologizmlarning struktur, stilistik hamda leksikografik xususiyatlarini chuqur tadqiq etdilar. A.V. Kunin ingliz tili frazeologiyasini o'rganib, iboralarini funksional va kommunikativ nuqtai nazardan tasniflash nazariyasini ilgari surdi.

4. Antroposentrik paradigma va frazeologiya

XX asrning oxirgi choragida tilshunoslikda tub burilish yuz berdi. Tilni faqat struktur tahlil (so'zlarning o'zaro bog'lanish qoidalari) orqali o'rganish inson va til o'rtasidagi murakkab munosabatlarni to'liq yoritib bera olmasligi ma'lum bo'lib qoldi. Antroposentrik yondashuv tilga inson omilining ifodasi sifatida qaraydi. Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi strukturalizmning tilni “o'zida va o'zi uchun” tadqiq etish tamoyilini chetga surib, asosiy e'tiborni shaxs omiliga qaratdi.

Antroposentrik yondashuv doirasida frazeologiyani o'rganish ikki asosiy yo'nalishda jadal rivojlandi:

- Lingvokulturologik yondashuv — milliy-madaniy kod; etno-madaniy belgilanish; stereotip va simvollar.
- Kognitiv yondashuv — lisoniy konseptlar; obrazli mental modellar; metaforik kognitsiya.

5. Lingvokulturologik yondashuvda frazeologik birliklar

Lingvokulturologik yo'nalish (V. Teliya, V. Maslova, Yu. Stepanov, V. Krasnix kabi olimlar) frazeologizmlarni madaniyat kodi va milliy xotira saqlovchisi sifatida talqin etadi. V.N. Teliyaning ta'kidlashicha, frazeologizm shunchaki ma'no bildiruvchi lisoniy vosita emas, balki jamiyatning madaniyat kodeksidir.

Frazeologik birliklarda milliy-madaniy xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- Somatik frazeologizmlar (inson tana a'zolari nomlari bilan bog'liq iboralar) — har bir xalq tana a'zolariga turlicha emotsional va simvolik ma'no yuklaydi (masalan, o'zbek va sharq xalqlarida jigar, yurak emotsiya va qondoshlik markazi bo'lsa, g'arb xalqlarida bu funksiya ko'proq yurakka yuklanadi).
- Fitonimik va zoonimik iboralar — hayvonot va o'simlik dunyosi vositasida inson fe'l-atvorini baholash (masalan, turli madaniyatlarda eshak, bo'ri, ayiq, tulki obrazlariga berilgan ijobiy/salbiy baholar).

6. Kognitiv yondashuv va lisoniy manzarada frazeologizmlar

Kognitiv tilshunoslik (J. Lakoff, M. Jonson, Ye. Kubryakova, A. Baranov, D. Dobrovolskiy) frazeologizmlarni inson miyasidagi bilimlar strukturasi va dunyoni idrok etish (kognitsiya) natijasi deb qaraydi. Lakoff va Jonsonning “Konseptual metafora” nazariyasiga ko'ra, insoniy tafakkur tabiatan metaforikdir. Frazeologizmlar inson miyasida mavjud bo'lgan murakkab konseptlarni (masalan: SEVGI, QO'RQUV, VAQT, BAXT) kichik lisoniy shakllarda modellashtiradi. Inson atrof-olamni o'z tanasi va tajribasi orqali idrok etgani sababli, frazeologik birliklarning aksariyati insonning ruhiy va jismoniy holatini tasvirlashga yo'naltirilgan (antroposentrik yo'naltirilganlik).

7. Tilshunoslikdagi paradigmalar qiyosiy tahlili

Frazeologiyani o'rganishdagi an'anaviy (struktural) va zamonaviy (antroposentrik) yondashuvlar o'rtasidagi farqlarni quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin:

Tahlil mezonlari	An'anaviy yondashuv	Antroposentrik yondashuv
Tadqiqot obyekti	Frazeologik birlikning strukturasi, tarkibi, turg'unlik darajasi	Frazeologizmlarda inson omili, lisoniy shaxs ongi va madaniyati
Asosiy savol	Ushbu ibora qanday tuzilgan va qaysi turga kiradi?	Ushbu ibora inson va dunyo haqida qanday bilimni aks ettiradi?
Yo'nalishi	Tilning ichki grammatik va leksik tizimi	Lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika
Iboraning roli	Stilistik va leksik boyitish vositasi	Milliy mentalitet, stereotip va konsept tashuvchisi

Muhokama Jahon tilshunosligida frazeologik birliklarning o'rganilish tarixi murakkab va serqirra yo'lni bosib o'tdi. Sh. Balli va V.V. Vinogradov kabi olimlarning sa'y-harakatlari bilan frazeologiya mustaqil fan sifatiga erishgan bo'lsa, XX asr oxiridagi antroposentrik burilish ushbu sohaga mutlaqo yangi mazmun olib kirdi. 2-bandda keltirilgan qiyosiy tahlildan ko'rinib turibdiki, an'anaviy va antroposentrik yondashuvlar tadqiqot obyekti, asosiy savol, yo'nalish va iboraning roli nuqtai nazaridan tubdan farqlanadi — bu farq frazeologiyaning nafaqat tasviriy, balki izohlovchi (inson omilini hisobga oluvchi) fan sifatida rivojlanganini ko'rsatadi.

Bugungi kunda frazeologik birliklarni antroposentrik tamoyillar asosida o'rganish quyidagi jihatlar bilan ahamiyatli:

1. Til va inson ruhiyati, tafakkuri va madaniyati o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib beradi.
2. Har bir xalqning o'ziga xos “Dunyoning lisoniy manzarasi” (linguistic picture of the world) va milliy kodlarini tushunishga imkon yaratadi.
3. Madaniyatlararo muloqot va tarjima nazariyasida uchraydigan milliy-o'ziga xos muammolarni ilmiy hal etishga xizmat qiladi.

Xulosa

Shunday qilib, frazeologizmlarni antroposentrik yondashuv asosida tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning eng istiqbolli va ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Lingvokulturologik va kognitiv yo'nalishlarning o'zaro uyg'unlashuvi frazeologik birliklarni nafaqat lisoniy, balki madaniy-mental hodisa sifatida chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bally Ch. *Traité de stylistique française*. — Heidelberg, 1909.
2. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // *Лексикология и лексикография: Избр. тр.* — М.: Наука, 1986. — С. 140–161.
3. Кунин А.В. *Курс фразеологии современного английского языка*. — М.: Высшая школа, 1996.
4. Телия В.Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
5. Маслова В.А. *Лингвокультурология: Учеб. пособие*. — М.: Академия, 2001.
6. Lakoff J., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.
7. Воркачев С.Г. *Лингвокультурология, этносемантика и лингвоконцептология: углы схождения* // *Филологические науки*. — 2001. — № 5.
8. Nurmonov A. *O'zbek tilshunosligi tarixi*. — Toshkent: O'zbekiston, 2002.